

gedicht van Antonio Machado dat vertaald luidt: 'Er is geen weg, je maakt al gaande de weg.' Maar Honigmann is zelf niet erg overtuigd dat zij een weg heeft gemaakt. Innerlijk niet, zo lijkt het. Haar vriend José Luis zegt hierover: 'Op de een of andere manier heb je altijd films gemaakt om antwoorden te vinden voor jezelf, omdat je iets in jezelf moet oplossen, omdat je tegen je angsten moet vechten, je ziekten. (...) In de wijze waarop jij andere mensen filmt, zit altijd een verlangen om een geheim te vinden, een ont-hulling die jou zal helpen om te leven.' Honigmann bevestigt dit: 'Ja, dat is wat ik denk. Dat is beter dan om naar de psycholoog te gaan.' Later spreekt ze dit overigens weer tegen.

We begrijpen Honigmann beter als haar zuster vertelt over hun Joodse familiegeschiedenis, over de oorlogs- en migratieachtergrond van hun ouders en het kampsyndroom van hun vader, een bekende striptekenaar in Peru. De impact van de verstoorde relatie met haar vader blijft de hele documentaire een rol spelen. Zij moest zich van hem losscheuren om haar eigen weg te gaan. En dat heeft littekens op haar ziel achtergelaten die nog niet geheeld zijn.

Door alle gesprekken met vrienden, oud-studenten, burens en familieleden krijgen we een mooi beeld van Honigmann. We zien een vrouw met passie die via haar werk en in haar leven een weg gevonden heeft. Een liefdevol en hartelijk mens; zonder opsmuk en niet over het paard getild door roem en bekendheid. Een gewoon mens die niet zomaar antwoord heeft op grote vragen. En juist dat maakt deze documentaire zo bijzonder.

I. Brouwer was voorheen docente aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht. E-mail: ibrouwer@ziggo.nl.

Sjaak Körver, Erik Olsman & Sujin Rosie (red.), **Met lichaam en geest**

Eburon, 2021
ISBN 9789463013734

Het boek *Met lichaam en geest. De rituele competentie van geestelijk verzorgers* besteedt uitgebreid

aandacht aan de rituele competentie vanuit vier invalshoeken: praktijk en analyse, onderzoek, onderwijs en de *Beroepsstandaard geestelijk verzorger* (VGVZ, 2015). Elk perspectief kent een aantal bijdragen van een waaier aan auteurs – merendeels geestelijk verzorgers die hun sporen in de praktijk hebben verdiend – onder redactie van Sjaak Körver, Erik Olsman en Sujin Rosie.

In de beroepsstandaard blijkt een omissie te zitten: de rituele competentie komt hier niet expliciet in voor. Rituele handelingen en symbolische uitdrukkingswijzen worden wel genoemd als aspect van de spirituele competentie. Deze bundel beoogt de praktijk te verdiepen, onderzoek te stimuleren, onderwijs op dit vlak te stimuleren en een onderbouwing te bieden voor de reflectie over de plek en invulling van rituele competentie in de beroepsstandaard. De opzet van het boek is vrij breed en doet zinnig aan.

De bijdragen vanuit de praktijk geven uitgewerkte voorbeelden die inspiratie bieden. Ze gaan echter nauwelijks in op andere rituelen dan die vanuit het christelijke repertoire. Ook lijkt de 'rituele kalender' (feestdagen, herdenken, cycli) minder in beeld te zijn. De meer theoretische bijdragen over aard en werking van rituelen bieden vervolgens een paraplu voor die in toepassingsmogelijkheden verschillende praktijk. De bronnen waaruit de auteurs putten is breed – blijkens de per bijdrage prettig weergegeven verantwoording – maar bepaalt zich ten dele tot de eigen artikelen en verwijst minder naar andere kringen. Ik denk dan bijvoorbeeld aan *Antwoord geven op het leven zelf* (2015), het proefschrift van Job Smit, met name waar hij schrijft over het rituele bad als icoon.

Onderwijs op het vlak van de rituele praktijk, al dan niet vanuit de geestelijke verzorging, is de laatste jaren in opkomst. In dit deel ontbreekt de aandacht voor exclusief liturgische opleidingen, net als voor de meer seculiere bestaande en recentelijk opgezette opleidingen. Is de rituele competentie in te passen in de academische opleiding of vergt dit extra bij- of nascholing? De bestaande of juist ontbrekende overlap tussen de ambtsdrager en geestelijk verzorger wordt niet aan de orde gesteld. Bart Hetebrij vraagt

zich vanuit het humanisme in zijn bijdrage juist af of het rituele domein exclusief toebehoort aan geestelijk verzorgers.

De beroepsstandaard is niet alleen in het boek maar ook in ontwikkelingen een (voorlopig) sluitstuk waarin alle invalshoeken gewogen worden weergegeven in een voortgaande ontwikkeling van onderzoek, onderwijs en praktijk. Is de rituele competentie niet vooral een van dóen en daarmee zeker zo geschikt voor onderwijs op hbo-niveau (bijdrage Andre Mulder)?

Innovatief zijn de bijdragen over rituelen in de thuissituatie (Karin Seijdel), rituele zelfzorg (Annemieke van der Woude) en rituele reiniging van een cel (Ton Bersee), een voorbeeld dat mogelijk te verruimen is naar andere situaties (zoals bij verhuizen naar en in de verpleeghuiszorg). Beatrijs Hofland stelt dat het nodig is om 'outside of the box' te kunnen denken en tevens digitaal competent te zijn. Dit sluit mooi aan bij wat Joanna Wojtkowiak schrijft over het (her)ontwerpen van rituelen.

Juist een redactie kan het zich – meer dan een individuele auteur – veroorloven zeer uiteenlopend samen te stellen, zonder een coherent beeld na te streven. Terecht stellen de samenstellers dan ook dat een eenduidige conclusie niet nodig is. Een bundel leent zich echter wel voor zoveel mogelijk invalshoeken en kan dus, in optima forma, oog voor diversiteit, inclusiviteit en ook integratie laten zien.

Het nut en de noodzaak van deze bundel is een gegeven en daarmee is deze, op de wijze van het voorschotelen van voor elk wat wils, voor elke geestelijk verzorger een aanrader. Dit boek biedt een bron van inspiratie en reflectie, waarin de genoemde vier invalshoeken elkaar ook nodig hebben in relatie tot de bevordering van de professionaliteit van de geestelijke verzorging. Moge deze waardevolle inhoud een stapsteen zijn om op voort te bouwen.

Mr. M. Rikmenspoel MA is geestelijk verzorger bij Centrum voor Levensvragen Salland. E-mail: marjoleinrikmenspoel@notos.info.